

چشم اندازهای نظری مهاجرت روستایی

عباس قاسمی
دبیر متوسطه مدارس ماهنشان
استان زنجان
رقیه حیدری
دبیر علوم اجتماعی

اشاره

کلیدواژه‌ها: جاذبه‌های شهرنشینی، مهاجرت روستاییان، مهاجرت معکوس، نظریه‌های جامعه‌شناسی

مقاله کوتاه حاضر با عنایت به رخداد مهاجرت معکوس (از شهر به روستا) در دهه اخیر به دانش‌افزایی مدرسان، دبیران و دانشجوی معلمان کمک خواهد کرد که در متن تحولات اجتماعی قرار گیرند.

مقدمه

یکی از مسائل مهمی که در چند قرن اخیر نظر اکثر جامعه‌شناسان، جمعیت‌شناسان، جغرافی‌دانان، اقتصاددانان و سایر اندیشمندان حوزه‌های علمی را به خود جلب کرده، مسئله مهاجرت است.

به دلیل ماهیت مهاجرت و اینکه پدیده‌ای بین‌رشته‌ای است، صاحب‌نظران مختلف بنا به حوزه تخصصی و زمینه کاری خود، تعریف‌های متعددی از آن عرضه کرده‌اند، امانی

این مقاله به تحلیل و بررسی پدیده «مهاجرت»، به‌عنوان یکی از موضوع‌های مهم جمعیت‌شناسی که در رشته‌های متفاوت علوم انسانی مورد توجه صاحب‌نظران قرار گرفته است، می‌پردازد. مهاجرت به‌طور مختصر تغییر مکان دائمی یا موقت تلقی می‌شود. مقاله ضمن طرح تعریف‌های مختلف از مهاجرت، به علل مهاجرت از نظر صاحب‌نظران پرداخته است و در پایان نیز راهکارهایی برای جلوگیری از مهاجرت ارائه داده است.

مهاجرت شکلی از ترک جغرافیایی یا مکانی است که بین دو واحد جغرافیایی صورت می‌گیرد. این تحرک جغرافیایی، تغییر اقامتگاه از مبدأ یا محل سکونت به مقصد یا محل ورود است که به این نوع مهاجرت، مهاجرت دائم گویند که باید آن را از شکل‌های دیگر حرکت که متضمن تغییر دائمی محل اقامت نیست، تفکیک کرد

متفاوتی که در مناطق مبدأ و مقصد بر جا می‌گذارد، از بسیاری جهات حائز اهمیت است. به طوری که فقدان پیش‌بینی مناسب جمعیت در هر منطقه عمدتاً به شکست برنامه‌ریزی‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی منجر شده است. ارائه نشدن خدمات زیربنایی و روبنایی به مناطق روستایی کشور سبب تخلیه جمعیت روستایی شده است. استفاده نامطلوب از امکانات موجود و نیز انباشت بیش از حد جمعیت در مناطق شهری با محدودیت وسیع امکانات، نمونه‌های بارزی از شرایط نامناسب حاصل از جابه‌جایی‌های بدون برنامه جمعیت، به‌خصوص از مناطق روستایی به مناطق شهری است که آثار ناهنجار زیر را به دنبال داشته است:

الف. نتایج جمعیتی: به بر هم خوردن نسبت جنسی در مناطق شهری و روستایی.

ب. نتایج اقتصادی: از دست دادن سرمایه انسانی روستا و شیوع اقتصاد بیمار در مناطق روستایی.

ج. نتایج سیاسی: فرار مغزهای روستایی و بر هم خوردن هرم قدرت در روستا [طاهرخانی، ۱۳۸۱: ۴۴ - ۴۳].

د. شکست کنترل سنتی خانواده

علل مهاجرت

بررسی‌های به عمل آمده نشان می‌دهند که مهاجرت از عوامل متفاوتی منشأ می‌گیرد که به‌طور خلاصه برخی از یافته‌های دانشمندان در جدول ۱ آورده شده است.

و همکارانش، در «لغت‌نامه جمعیت‌شناسی»، در تعریف مهاجرت آورده‌اند: «مهاجرت شکلی از ترک جغرافیایی یا مکانی است که بین دو واحد جغرافیایی صورت می‌گیرد. این تحرک جغرافیایی، تغییر اقامتگاه از مبدأ یا محل سکونت به مقصد یا محل ورود است که به این نوع مهاجرت، مهاجرت دائم گویند که باید آن را از شکل‌های دیگر حرکت که متضمن تغییر دائمی محل اقامت نیست، تفکیک کرد» [قاسمی اردهائی، ۱۳۸۵ الف: ۵۲].

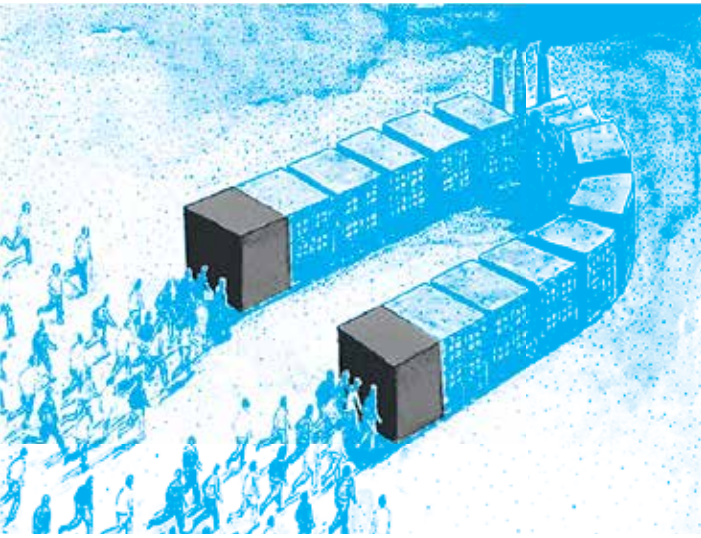
«مهاجرت تغییر مکان دائمی یا موقتی تلقی می‌شود. هیچ محدودیتی به مسافت حرکت یا اختیاری و اجباری بودن ماهیت این عمل و هیچ‌گونه تفاوتی بین مهاجرت داخلی و خارجی وجود ندارد» [لهسانی‌زاده، ۱۳۶۸: ۶۰].

مهاجرت و جابه‌جایی جمعیت هم‌اینک به دلیل پیامدهای

جدول ۱. یافته‌ها و نظریه‌های دانشمندان در مورد عوامل مؤثر بر مهاجرت‌های روستا / شهری در متن‌های توسعه اجتماعی

ردیف	نام محقق	عوامل شناسایی شده به‌عنوان دلایل مهاجرت روستا / شهری	سال
۱	گوستاولوبون، لوسین رومئو	آموزش و ارتقای سطح تحصیلات	۱۹۰۵
۲	میلن، امیل مانسو، بریتون	خدمت نظام وظیفه	۱۹۱۱
۳	هنری کلمان	آشنایی با شهر و دوری جستن از روستا	۱۹۱۳
۴	ساهوتا	اختلاف در میزان درآمد سرانه و تراکم جمعیت در مناطق روستایی	۱۹۶۹
۵	استیگلیتز، هاریس و تودارو	احتمال درگیر شدن با بی‌کاری و نتایج سوء بی‌کاری در مناطق روستایی	۱۹۷۰
۶	زلینسکی	شدت و درجه نوسازی جامعه با افزایش سطح توسعه‌یافتگی	۱۹۷۱
۷	ار. پل. شاو	فشارهای اکولوژیک، سیاست‌های مهاجرتی دولت و هنجارهای انسان	۱۹۷۵
۸	شاکلا	تفاوت‌های درآمدی بین شهر و روستا	۱۹۷۶
۹	جان کوئل	ناکافی بودن درآمد، فاصله گرفتن از کشاورزی، ناامیدی و نبود فرصت، سیستم اجتناب دوران گذار، نظریه چراغ‌های روشن و کسب زندگی کامل	۱۹۷۶
۱۰	داسکوپتا	مهاجرت متأثر از حاکمیت فقر در روستا (مهاجرت ارمغان فقر است)	۱۹۸۱
۱۱	آلفردو. ای. لئس	کاهش تولید، بهره‌وری و صادرات روستایی، مالکیت اراضی و رکود اقتصادی	۱۹۸۱
۱۲	هولزر	برنامه‌ریزی‌های اقتصادی و اجتماعی که به وجود آورنده نوعی ساختار متحول‌کننده است	۱۹۸۱
۱۳	آریزپ	میزان بالای بی‌کاری، ارائه تصویر نادرست از شغل‌های سنتی، مالیات‌ها و ادغام در بازارهای جهانی	۱۹۸۱
۱۴	گارسیا	پیشی گرفتن هزینه‌ها از درآمدها و ویژگی‌های قومی و قبیله‌ای	۱۹۸۱
۱۵	اریک. آر. ویس	تبیین مفهوم جذب و تقاضای نیروی کار به دلیل صنعتی شدن شهرها	۱۹۸۱
۱۶	فاوست	فشارهای اکولوژیک، عوامل هنجاری، انگیزه‌های اقتصادی و روان‌شناختی	۱۹۸۲
۱۷	کلارک	رضایت نداشتن از محل سکونت و فقدان تطابق با نیازها و امکانات روستایی	۱۹۸۵
۱۸	راهودا	توزیع نابرابر زمین، میزان دسترسی به شهر و تجاری شدن کشاورزی	۱۹۸۶
۱۹	براون	تفاوت بودن سطوح توسعه در ابعاد منطقه‌ای	۱۹۸۷
۲۰	هانت	تعادل نداشتن فرصت‌های اقتصادی و تسهیلات رفاهی میان مناطق شهری و روستایی	۱۹۹۳
۲۱	ونگ و همکاران	ایجاد احساس بد به محیط زندگی روستایی	۱۹۹۳
۲۲	چارنی	وجود سطوح متفاوت رفاه در سطح منطقه‌های شهری و روستایی	۱۹۹۳
۲۳	هرزوک و سبان	جست‌وجوی فضای کار و بالا بودن نرخ بی‌کاری در منطقه‌های روستایی	۱۹۹۳
۲۴	فیلدو هاسک	انتظارات ارزش و درک ارزشی از مهاجرت ناشی از تفاوت‌های شهری / روستایی	۱۹۹۳
۲۵	دانیل شفر	درآمد مورد انتظار، فاصله مبدأ تا مقصد و مسائل روحی و روانی از دیدگاه روان‌شناسی	۱۹۹۳
۲۶	بیلز بارو	مهاجرت برای رسیدن به زندگی بهتر ناشی از تفاوت‌های درآمدی، امنیتی و شغلی	۱۹۹۶
۲۷	جان. او. اوکو	مهاجرت از روی اجبار و ناچاری به دلیل بسته شدن تمام راه‌های زندگی در روستا	۱۹۹۶
۲۸	بوگ	وجود عوامل فشار در منطقه‌های روستایی و عوامل کشش در مناطق شهری	۱۹۹۶
۲۹	ری. دی. بولمن	احساس خسران از ماندن در روستا، نبود فرصت برای پیشرفت و نبود آینده	۱۹۹۷
۳۰	بورس	جست‌وجو برای یافتن کار و فزونی نرخ بی‌کاری در منطقه‌های روستایی	۱۹۹۷
۳۱	بویل	تفاوت درآمد بین شهر و روستا و نرخ بی‌کاری روستایی	۱۹۹۷
۳۲	آندره راجرز و جیمز ریمر	تمرکز فضایی و جغرافیایی	۱۹۹۸
۳۳	ام. لو	نارضایتی از محل سکونت و کسب هدف‌های ارزشی مطابق نظریه قراردادهای اجتماعی	۱۹۹۸
۳۴	فنگ وانگ	شکاف‌های موجود میان شهر و روستا	۱۹۹۹

منبع: قاسمی و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۲۹ - ۱۲۸.

مبانی نظری تحقیق

مطالعه سیر تکوینی عوامل مؤثر در مهاجرت‌های روستا - شهری مبین این معناست که دیدگاه‌های متفکران و صاحب‌نظران توسعه در باب مهاجرت‌های روستا - شهری را می‌توان به چهار دسته تقسیم کرد:

نظریه‌های کلاسیک (کارکردگرایی)

در این نظریه‌ها مهاجرت عمدتاً نوعی تصمیم فردی تلقی می‌شود که دارای هزینه‌های اقتصادی، اجتماعی، روانی و در همان حال منافع اقتصادی است. بر این مبنا، هدف فرد از مهاجرت به حداکثر رساندن تفاوت میان ارزش فعلی،

مؤثر واقع می‌شوند. لذا این مفهوم تمامی نمادها، سازوکارهای قانونی، ایدئولوژی سیاسی و خصوصیات مربوط به دولت را در برمی‌گیرد. بر پایه این دیدگاه، تسلط شیوه‌های تولید سرمایه‌داری و اضمحلال شیوه‌های قدیم تقلید، به تأثیرگذاری بر نیروی انسانی در روستا می‌انجامد و مهاجرت به‌عنوان یک واقعیت نمایانگر می‌شود. بدین ترتیب که روابط سرمایه‌داری تولید کشاورزی به افزایش پولی شدن اقتصاد روستایی و اضمحلال بنیان‌های مادی اکثریت دهقانان می‌انجامد. این امر موجب مهاجرت روستاییان به بخش‌های شهری، صنعتی و خدماتی می‌شود.

در تحلیل مارکسیستی بی‌کاری مشکلی ساختاری و نشانگر اختلاف میان عرضه و تقاضای نیروی انسانی است که هم‌زمان با تغییر در شیوه تولید یک نظام حادث می‌شود. از دیدگاه وابستگی، مهاجرت به لحاظ «نابرابری در توسعه» توجیه می‌شود. در این دیدگاه مهاجرت از یک سو معلول «توسعه نابرابر» و از سوی دیگر «عامل گسترش و تعمیق این نابرابری» است. پس از منظر این دیدگاه، مهاجرت نه پویایی هدفمند و داوطلبانه، بلکه فرایندی است که از محدودیت‌ها و تنگناهای شغلی و سکونتی به وجود می‌آید و تابع عوامل تغییردهنده و عوامل رکودی در منطقه‌های روستایی است.

رهیافت سیستمی

از دیدگاه سیستمی، مهاجرت نظامی اجتماعی - فرهنگی است که دارای خاصیت‌های سیستم‌های باز است. بر این اساس، مهاجرت به‌عنوان متغیری که در یک منظومه اجتماعی، اقتصادی، و فرهنگی جای می‌گیرد، معنی می‌شود، و هرگونه انفکاک آن از این ساختار، مانع شناخت و بررسی دقیق آن خواهد شد. در این رهیافت، توجه نه‌تنها به مهاجرت، بلکه همچنین به خرده‌سیستم‌ها و روابط اجتماعی دیگری چون سازوکارهای سازگاری معطوف می‌شود. در حقیقت، رهیافت

ارائه نشدن خدمات زیربنایی و روبنایی به مناطق روستایی کشور سبب تخلیه جمعیت روستایی شده است. استفاده نامطلوب از امکانات موجود و نیز انباشت بیش از حد جمعیت در مناطق شهری با محدودیت وسیع امکانات، نمونه‌های بارزی از شرایط نامناسب حاصل از جابه‌جایی‌های بدون برنامه جمعیت، به‌خصوص از مناطق روستایی به مناطق شهری است که آثار ناهنجار زیر را به دنبال داشته است

منافع حاصل از مهاجرت و هزینه‌های آن است. این نظریه‌ها که با عنوان نظریه‌های کارکردگرایی نیز معرفی شده‌اند، مهاجرت‌های روستا - شهری را کارکردی تلقی می‌کنند و بر این اساس، فرایند حرکت توده‌های روستایی به سوی شهرها را امری طبیعی ارزیابی می‌کند. بر این مبنا، شهرها نیازمند نیروی انسانی‌اند و به واسطه این نیاز با نوعی عدم تعادل روبه‌رو هستند و مهاجرت در حقیقت واکنشی به این عدم تعادل است.

نظریه‌های مارکسیستی (وابستگی)

مهاجرت در چارچوب نظریه‌های مارکسیستی تابعی از شیوه‌های گوناگون تولید است. در این بینش، تصمیم‌های مرتبط با تابع تولید که شامل عناصر کل مجموعه روابط تولید، توزیع، مبادله و مصرف است، در مهاجرت‌های روستا - شهری

سیستمی از برابند دو نظریه دیگر شکل گرفته است و نقص‌های دو نظریه دیگر را از بین می‌برد.

از این منظر، یک سیستم موجب مهاجرت‌های روستا - شهری می‌شود، لذا مهاجرت نه صرفاً از عرضه و تقاضا ناشی می‌شود و نه از عوامل خارجی صرف، بلکه پویایی است در جهت تطابق با تحولات اقتصادی و اجتماعی. مهاجرت ناشی از تأثیرات عوامل گوناگون است. یکی از جاذبه‌های اصلی این رهیافت آن است که مهاجرت روستا - شهری را نه به‌عنوان حرکتی خطی، یک جهتی، رانشی، کششی، یا علت و معلولی، بلکه به مثابه حرکتی دوری یا وابستگی متقابل و پیچیده در نظر می‌گیرد که در آن، تغییر در هر قسمت می‌تواند بر کل سیستم اثر بگذارد.

رهیافت معیشتی

رهیافت معیشتی حاصل دیدگاه انتقادی به سه نظریه مطرح شده است، از این دیدگاه، در نظر گرفتن مهاجرت به‌عنوان یک رفتار منطقی که جنبه فردی دارد و یا به‌عنوان پدیده‌ای که متأثر از تغییر و تحولات کلان اقتصادی است، خالی از اشکال نیست. صاحبان این دیدگاه باور دارند که در پدیده مهاجرت، ما با افرادی روبه‌رو هستیم که مهاجرت را راهبردی برای بقا و استمرار معیشت خود انتخاب می‌کنند. بنابراین مهاجرت به هیچ وجه نمی‌تواند پدیده‌ای جدید و حاصل فرایند توسعه به معنای خاص خود باشد. چرا که از دیرباز در جامعه‌های انسانی جابه‌جایی‌های جمعیتی برای تأمین معاش صورت می‌پذیرفته است. از این دیدگاه به مهاجرت به‌عنوان پدیده‌ای منفی نگریسته نمی‌شود که مقابله با آن ضروری و حتمی تلقی شود، بلکه توجه باید بر این نکته معطوف شود که ریشه‌های پدیدآورنده چنین شرایطی مورد جست‌وجو قرار گیرد [طاهرخانی، ۱۳۸۱: ۹۲ - ۸۹].

نتیجه‌گیری

با توجه به نظرات اندیشمندان مختلف در مورد مهاجرت، در ادامه پیشنهادهایی را برای کاهش این پدیده اجتماعی (مهاجرت) و افزایش مهاجرت معکوس ارائه می‌دهیم:

۱. تأمین آب شرب و آب کشاورزی روستاییان با استفاده از احداث سد و حفر چاه‌های عمیق؛
۲. تأسیس مراکز بهداشتی و آموزشی تخصصی؛
۳. مکانیزه کردن کشاورزی؛
۴. خرید تضمینی محصولات کشاورزی توسط دولت؛
۵. ساخت سالن‌های ورزشی در روستاهای پرجمعیت؛
۶. ایجاد مکان‌های تفریحی در روستاها؛
۷. توجه و حمایت از نیروهای متخصص و تحصیلکرده بومی؛
۸. اجرای طرح هادی در روستاها؛
۹. گازرسانی به تمام روستاها؛

۱۰. فراهم کردن امکانات برای دسترسی روستاییان به اینترنت و کتابخانه؛
۱۱. دادن امکانات و معلمان تخصصی به مدرسه‌های روستاها؛
۱۲. احداث کارخانه‌هایی مرتبط با معادن موجود در شهرستان‌های مورد مطالعه برای اشتغال جوانان روستایی در بخش غیرکشاورزی؛
۱۳. اختصاص وسایل نقلیه عمومی برای ارتباط راحت با مرکز استان؛
۱۴. نظارت مسئولان بر مکان‌های ارائه‌دهنده خدمات روستایی؛
۱۵. توزیع عادلانه امکانات در روستاها؛
۱۶. ارتباط بیشتر مسئولان با مردم روستاها برای رفع مشکلات آنها؛
۱۷. ایجاد دهیاری در تمام روستاها؛
۱۸. توجه به شوراهای روستایی؛
۱۹. ایجاد تعاونی‌های روستایی؛
۲۰. بیمه روستاییان و محصولات آنان؛
۲۱. دادن وام‌های بلندمدت برای نوسازی مسکن روستایی؛
۲۲. اهمیت دادن به نسل جوان در روستا؛
۲۳. کاستن از جاذبه‌های شغل‌های کاذب شهری؛
۲۴. برقراری امنیت در روستاها؛
۲۵. استفاده از افراد کارآمد در مراکز ارائه‌دهنده خدمات روستایی؛
۲۶. جلوگیری از هدر رفتن آب‌های سطحی و رودخانه‌ها.

منابع

۱. طاهرخانی، مهدی (۱۳۸۱). «بازشناسی عوامل مؤثر در مهاجرت‌های روستایی - شهری با تأکید بر مهاجرت جوانان روستایی استان قزوین». فصلنامه مدرس. دوره ۶، شماره ۲.
۲. قاسمی، عباس و شهبازی، مظفرالدین (۱۳۹۱). «سنجش میزان گرایش به مهاجرت روستاییان بخش مرکزی شهرستان‌های ماهنشان و خرم‌دره و عوامل مؤثر بر آن». فصلنامه علمی پژوهشی پژوهش اجتماعی. دانشگاه آزاد، واحد رودهن. دوره ۵، شماره ۶، پاییز.
۳. قاسمی اردهانی، علی (۱۳۸۵ الف). «بررسی علل مهاجرت روستاییان به شهرها در ایران با فراتحلیل پایان‌نامه‌های تحصیلی (مقطع زمانی ۸۳ - ۱۳۵۹)». فصلنامه روستا و توسعه. سال نهم، شماره ۱.
۴. لهسانی‌زاده، عبدالعلی (۱۳۶۸). نظریات مهاجرت. انتشارات نوید، شیراز. چاپ اول.